

KÜÇÜK İŞLETME KAVRAMI VE BU KAVRAMA İLİŞKİN ÖLÇÜLERİN TESPİTİ

Öğ. Gr. Dr. Şan ÖZ-ALP

«Küçük işletme» terimi, iş hayatındaki ve ekonomideki kapsamı ve önemi açıkça belirlenmeden sık sık kullanılır. Bakkal dükkanını, manavı veya küçük bir imalât atölyesini küçük bir işletme olarak, bir otomobil fabrikasını da büyük bir işletme olarak düşünmek kolaydır. Bu iki uç arasında, uygulanan ölçülere göre, küçük veya büyük olarak nitelenebilecek pek çok işletme vardır (1).

Araştırmalarda, problemleri ortaya koymada ve kanunlarda terimlerin açık bir şekilde tanımlanması gerekir. Küçük işletmeyle ilgili olarak yapılmış çeşitli tanımlar bulunmaktadır. Burada, açıklığa kavuşmak için, küçük işletme tanımıyla ilgili terimleri de incelemeye çalışacağız.

Çeşitli işletme kitaplarında işletme irilikleri değişik şekilde sınıflandırılmıştır. «Büyük işletme, küçük işletme», «büyük işletme, orta işletme, küçük işletme», yahut «büyük işletme, orta işletme, küçük işletme, cüce işletme» sınıflandırılmaları bu arada sayılabilir (2).

(1) H. N. Broom ve J. G. Longenecker, *Small Business Management* (Cincinnati: South Western Publishing Co., 1966), s. 1.

(2) Bu ayrımlar için bkz.: Suat Keskinoğlu, *Genel İşletme Ekonomisi Dersleri*, C. I (İstanbul: İkt. ve Tic. İlimler Yük. Okulu, 1967), s. 128; Mehmet Oluç, *İşletme Organizasyonu ve Yönetimi*, C. I (İstanbul: Sermet Matbaası, 1963), s. 104; Alfred Isaac (Çev.: O. Tuna), *İşletme İktisadi*, C. I (İstanbul: İktisat Fakültesi Yayını, 1947), s. 64-65; Ahmet Ali Özeken, *İşletme İktisadına Başlangıç Dersleri*, C. I (İstanbul: İktisat Fakültesi Yayını, 1951), s. 37. Bu son kaynakta ayrıca «dev işletme» terimine de yer verilmiştir.

1. KÜÇÜK İŞLETME KAVRAMI VE BU KAVRAMI TANIMLAMADA KULLANILAN ÖLÇÜLER

İşletmelerin büyüklükleri arasındaki sınırlar çeşitli ölçülere göre belirlenebilir. Aşağıda görüleceği gibi, bu ölçüleri kantitatif ve kalitatif ölçüler olarak ikiye ayırabiliriz. Kantitatif standartların incelenmesi bize küçük işletmeler hakkında bir fikir verebilir ve küçük işletmeleri incelerken bu ölçüler pratik olmaları yönünden değerlidirler. Ancak bu ölçüler çeşitli bakımlardan yeterli değildir. Aklımıza gelecek sorular içinde «Küçüklüğü tanımlamada satış hacmi veya işgörenlerin sayısı mantikî bir ölçü müdür? Rakipleri çok daha büyük olduğu için bir işletmenin küçük sayılması uygun olur mu? Değişen iktisadî şartlar, işletme büyüklüklerini değiştirebilir mi?» gibi pek çokları bulunabilir. Bu yüzden çeşitli ülkelerde kalitatif ölçülere de önem verilmiş ve kantitatif ölçülerin sakıncaları bu şekilde giderilmeye çalışılmıştır.

Doç. Dr. Ali Sait Yüksel'in «Para Bulma ve Kredi İşleri» adlı kitabında işletmelerin büyüklüğünü tayinde, (Avrupa Ekonomik Topluluğu tarafından yapılan bir araştırmaya dayanarak) iki grup ölçünün düşünülebileceği belirtilmektedir. Bu ayırimda, yukarda belirttiğimiz kantitatif ve kalitatif ölçüler başka bir açıdan ele alınarak şu şekilde incelenmektedir (3) :

- 1 — Sosyolojik ölçüler : İşletmenin, yönetim ve pazarla ilişkilerinde şahsî nitelik hâkim görünüyorsa, yani işçisi ve işvereni ile müşterisi ve işletme sahibi arasındaki ilişkiler daha çok kişisel bağlar şeklinde düzenlenmişse, bu tür işletmeler küçük veya orta sayılmalıdır.
- 2 — Teknik ölçüler : Bunlar işletmeyle ilgili belirli büyüklükleri ifade ederler ve işletmeler arası mukayeseye imkân verirler (çalışanların sayısı, sermaye miktarı, brüt gelir gibi).

A. Kantitatif Ölçüler

İşletmelerin büyüklüğünün kantitatif olarak belirlenmesinde türlü ölçülerden yararlanır. Bunlardan başlıcaları şunlardır :

(3) Ali Sait Yüksel, *Para Bulma ve Kredi İşleri-İşletme Finansmanı* (İstanbul : Bozak Matbaası, 1959), s. 4-5. Ayrıca bu konuda bkz. : Erol Zeytinoğlu, *Türkiye'nin İktisadî Bünyesi Derstleri* (İstanbul : Kutulmuş Matbaası, 1969), s. 238-240.

- 1 — Çalıştırılanların sayısı
- 2 — Belirli bir süre içinde ödenen ücret ve aylıkların toplamı
- 3 — Belirli bir süre içinde kullanılan hammadde miktarı
- 4 — Belirli bir süre içinde harcanan enerji miktarı
- 5 — Belirli bir süre içinde yapılan satış miktarı
- 6 — Sermaye miktarı
- 7 — Yerlerin sığdırma hacmi (oylumu)
- 8 — Kullanılan makine ve tezgâhların sayısı veya gücü
- 9 — İşlenen veya yararlanılan toprağın genişliği

Hizmet işletmelerinde çalışanların sayısı, iplik fabrikalarında iş sayısı, çimento fabrikalarında döner fırın sayısı, enerji santrallerinde beygir gücü, tiyatro, sinema ve otellerde yerlerin sığdırma hacmi (koltuk ve yatak sayısı) ve tarım işletmelerinde toprağın genişliği büyüklük ölçüsü olarak alınabilir. Fakat birçok yazarlar, bu ölçülerin işletme büyüklüğü hakkında yalnız başlarına bir fikir veremeyeceği kanısındadırlar. Bu sebepten bir kısım yazarlar birkaç ölçüyü birleştirmek istemişlerdir (sermaye ve işçi sayısı gibi). Böylece endeks büyüklük ölçüsü denilen kombine bir büyüklük ölçüsü ortaya çıkmıştır (4).

Amerika Birleşik Devletleri'nde «Küçük İşletmeler Kanunu (Md. 3)» küçük işletmeyi «Kendi faaliyet alanında bir hakimiyet kuracak büyüklüğü olmaksızın işletilen ve bağımsız mülkiyete ko-

(4) Keskinoglu, s. 129; Oluç, s. 102-103; Özekan, s. 37. Suat Keskinoglu, *Endüstri İşletme Ekonomisi Bilgisi* (İstanbul, 1957), s. 102. Bu kaynakta (W. Kalweram'ın «Industriebetriebslehre» kitabının s. 68'den naklen) büyüklüğün tayininde çalıştırılan insan sayısı ile kullanılan sermaye miktarına ve yıllık satış hacmine göre kombine ölçüler kullanılabilir. Bu ölçüler ileri sürülmektedir.

Bu teklife göre :

Büyük İşletme : İçinde çalışanların sayısı 100'den fazla veya esas sermayesinin toplamı 500.000 Marktan üstün olan veya yıllık satışı bir milyon Markı geçen işletme;

Orta İşletme : Çalışanların sayısı 20 ile 100 arasında veya esas sermayesinin toplamı 200.000-500.000 Mark olan ve yıllık satışı 400.000 Mark ile bir milyon Mark arasında değişen işletme;

Küçük İşletme : Çalışanların sayısı 5'den fazla 20'den az veya sermayesinin toplamı 50.000-200.000 Mark olan veya yıllık satışı 100.000-400.000 Marktan ibaret işletmedir.

Eğer çalışanların sayısı 5'den az veya sermayesi 50.000 Marktan düşük ise bu işletmeler «en küçük işletme» sayılmalıdır.

nu olan işletme» diye tanımlamıştır. Adı geçen kanunda işletme büyüklüğünü belirlemede kullanılacak ölçüler, ilgili devlet dairelerine bırakılmakta ve bu ölçüler için, çalıştırılan işçi sayısının ve satış hacminin kullanılabilceği belirtilmektedir. Eğer ölçü olarak işçi sayısı dikkate alınacaksa bunun her sanayi kolunun özelliğine göre değişeceğine ayrıca işaret edilmektedir (5). Aynı ülkenin Ticaret Bakanlığı küçük imalâtçıları 100'den az işçi çalıştıranlar, küçük toptancıları 200.000 dolardan az yıllık satış hacmi olanlar, küçük perakendecileri ve hizmet işletmelerini de 50.000 dolardan az iş yapanlar diye ayırmaktadır (6). Küçük İşletmeler Teşkilâtının (Small Business Administration) kredi programlarında ise, küçük sanayiciler 250 veya daha az, büyük sanayiciler de 1.000 ve daha fazla işçi çalıştıranlar diye bir ayırımı tabi tutulmaktadır. Eğer bir işletme 250 ile 1.000 arasında işçi çalıştırıyorsa o sanayi kolunda uygulanan standarta göre, bu işletme büyük veya küçük işletme sayılabilmektedir. Toptancılıkta 5.000.000 dolardan, perakendecilik ve hizmet işletmelerinde 1.000.000 dolardan daha az net satışı olanlar küçük işletme olarak nitelenmektedir (7).

Çeşitli ülkelerde, özellikle küçük sanayie yapılacak yardımlarda, hükümetler bazı standartlar koymuşlardır. Örneğin, Hindistan'da sabit sermayesi 500.000 Rubinin (bazı durumlarda 1.000.000 Rubi) altında olanlara, Japonya'da 300'den az işçi çalıştıran sanayicilere, İtalya'da sermaye yatırımlarının 1.500.000 Lireti ve toplam personel sayısının 500'ü geçmediği işletmelere yardım yapılmaktadır (8). Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi küçük işletmeleri tanımlamada alınan ölçüler çok değişiktir.

Küçük işletmelerle ilgili tanımların açık olarak yapılma zorunluluğu, özellikle hükümetler belirli büyüklükteki kuruluşlara malî ve teknik yardım yapmaya karar verdiği zaman ortaya çıkmaktadır. Böyle bir tanım yapılmakla, yardım dışı bırakılacak işletmeler ayrılabilir.

(5) *U. S. Small Business Act*, 1965, Md. 3.

(6) Harwood F. Merrill, «The Smaller Company in Today's Business World,» içinde: *Management for the Smaller Company*, der. Elizabeth Marting (New York: American Management Association, Inc., 1959), s. 15.

(7) *SBA Rules and Regulations* (Washington, D. C.: SBA, 1966); Broom-Longenecker, s. 3.

(8) Eugene Staley ve Richard Morse, *Modern Small Industry for Developing Countries* (New York: McGraw-Hill Book Co., 1965), s. 11-12.

Türkiye’de işletmeleri büyüklüklerine göre sınıflara ayıracak bazı kanun ve yönetmelikler bulunmasına rağmen bunlar incelemimize yarayacak açık ve kesin standartlar ortaya koymaktan uzaktırlar. Ticaret Kanunumuzda esnaf ve tacir arasındaki ayırım daha ziyade cüce işletmeleri ayırmada yararlı olabilir (T.K. Md. 14 ve Md. 17). Bunun dışında yine aynı kanunda ticaret şirketleri bölümünde, ticarî şirketlerin türleri ayrı ayrı belirtilmekte ve koymakla zorunlu oldukları sermaye miktarları gösterilmektedir. Bu şekilde bazı şirket türlerinin, belirli bir sermayeye sahip olunduktan sonra kurulmaları sağlanmış olmaktadır (9). Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu, oda kurabilecek sanayicilerin özelliklerini iki maddede toplamakta ve ikinci maddede bazı kantitatif ölçüler ortaya koyarak, «yılın fiilî çalışma günleri ortalamasına göre, muharrik kuvvet kullananlarda 5, kullanmayanlarda 10 kişi çalıştırmak» diye bir tanım da yapmaktadır (10). Ticaret Kanunumuz ile Esnaf ve Küçük Sanatkârlar Kanunu, ev ve el sanayiini, bunları işleten kişiler yönünden ele almış ve esnafı tacirden ayıracak bir tanıma yer vermiştir (T.K. Md. 17; Esnaf ve Küçük Sanatkârlar Kanunu, Md. 2) :

«İster gezici olsunlar, ister bir dükkânda veya bir sokağın muayyen yerlerinde sabit bulunsunlar, iktisadî faaliyeti nakdî sermayesinden ziyade bedenî çalışmasına dayanan ve kazancı ancak geçimini sağlamaya yetecek derecede az olan sanat ve ticaret sahipleri tacir değildirler».

Eski Ticaret Kanununda esnaf yerine «küçük tacir» kavramına yer verilmekteydi, sonradan bu terime yeni ticaret kanununda yer verilmemiştir.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında da «küçük sanayi» terimine yer verilmiş ve Ticaret ve Sanayi Odaları Kanununa yakın bir tanım yapılmıştır. Planda :

-
- (9) Ticaret Kanununda sermaye miktarıyla ilgili hükümlerin bazıları şunlardır : (Md. 272. Anonim Şirket) Hususî kanunlarda aksine hüküm olmadıkça esas sermaye miktarı beşyüz bin Türk lirasından aşağı olamaz; (Md. 507. Limited Şirket) limited şirketin esas sermayesinin en az on bin Türk lirası olması şarttır.
- (10) Ticaret ve Sanayi Odaları Kanununun birinci maddesi şöyledir : Makina, cihaz, tezgâh, alât ve diğer vasıtalar yardımıyla ham, yarı mamûl herhangi bir maddenin veya enerjinin vasıf, terkip veya şeklini fiziki veya kimyevi surette az veya çok değiştirerek ve bu hammaddeleri işleyerek kıymetlendirmek suretiyle imâl ve istihsal yapanlar.

«İmalât sanayi içersinde işyeri büyüklüğü, sermayeleri ve çalıştırdığı işçilerin sayısı, kullandığı muharrik kuvvetin miktarına göre, belli sayıların altında kalan ve büyük bir yer tutan sanayi, karakter bakımından küçük sanayidir.

Bu konuda yurdumuz için istatistikî değerlendirmede 10'dan daha az işçi çalıştıran veya 10 beygir gücünden küçük «muharrik kuvvet» kullanan işyerleri sınıflandırılmasından yararlanmıştıdır.» denilmektedir (11).

B. Kalitatif Ölçüler

Kalitetif tanımlar içinde konuyu bütünüyle ele alan birkaçı üzerinde duracağız.

A.B.D. İktisadî Kalkınma Komitesinin görüşüne göre, küçük işletmeler aşağıda belirtilen en az iki özelliği kendilerinde toplarlar (12) :

- 1 — Yönetim bağımsızdır. Genellikle yöneticiler aynı zamanda mal sahibidirler.
- 2 — Sermaye koyan yalnız bir kişidir veya küçük bir gruptur.
- 3 — Daha ziyade buldukları çevrede iş yaparlar. İşçi ve işveren aynı bölgedendir. Fakat satışların aynı bölgede yapılması şart değildir.
- 4 — Sanayi içindeki büyüklükleri relatiftir. Kendi alanlarındaki en büyük işletmelerle karşılaştırıldıklarında küçük kalırlar. Üst basamağı meydana getiren işletmelerin büyüklüğü değişeceğinden, bir iş kolunda büyük olarak kabul edilen bir işletme başka bir iş kolunda küçük sayılabilir.

Mart 1960'da Melbourne'da toplanan XII. Uluslararası Bilimsel Yönetim Kongresinde, Güney Afrika Ulusal Kalkınma Teşkilâ-

(11) Devlet Planlama Teşkilâtı, *Kalkınma Planı, Birinci Beş Yıl, (1963-1967)*, (Ankara : DPT, 1963), s. 359.

(12) The Research and Policy Committee for Economic Development, *Meeting the Special Problems of Small Business* (New York : Committee for Economic Development, 1947), s. 14. Ayrıca bu konuda bkz. : Şan Öz-Alp, «Problems of Organization in Small Business.» *ESADER*, C. V, S. 2 (Haziran 1969), s. 144-160.

tı «Küçük İşletmelerin Yönetim Problemleri» konusunu incelemekle görevlendirilmişti. Bu teşkilât tarafından hazırlanan raporda küçük işletmelerin özellikleri şu şekilde sıralanmıştır⁽¹³⁾ :

- 1 — Öz sermaye, aynı zamanda yönetimden de sorumlu olan sermayedar-yöneticiler tarafından sağlanmış olmalıdır.
- 2 — Sınırlı da olsa yetki devrini gerektirecek bir büyüklüğe erişmiş bulunmalıdır.
- 3 — İşletme, sermayedar-yöneticilerin çalışanlar hakkında tek tek kişisel bilgiye sahip olamayacakları bir iriliğe ulaşmış olmalıdır.

Bu raporda, tek kişi tarafından yönetilen işletmeler ile büyük firmalara çeşitli şekillerde bağlı küçük işletmeler inceleme dışı bırakılmıştır. Raporda belirtilen tipik «küçük işletmeler» demek ki :

- a — Sermayedar-yöneticilerin bütün kararları verdikleri safhadan daha ileri bir durumdadırlar,
- b — Kendi yağlarıyla kavrulmaya devam edeceklerdir (bunun aksi, yabancı sermaye ile iş yapmak ve malî kontrolü kaybetmektir),
- c — Büyüme için istekli olduklarından, profesyonel yönetim tekniklerine ihtiyaç duymaya başlamışlardır.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planında ise küçük sanayiın dört özelliği üzerinde durularak :

- 1 — Küçük sanayide, büyük sanayideki ölçüde olmasa bile benzer bir teknik iş bölümü vardır; çünkü, küçük sanayide de seri üretim tekniği, işletme faaliyetlerinin esasını teşkil eder.
- 2 — Mamulleri standartlaştırmanın, kalitenin öncemi büyüktür.
- 3 — Üretim faaliyeti ücretle tutulmuş işçiler tarafından yürütülür.

(13) National Committee of South Africa, *Problems of Small Business in Developing Countries* (XII th Congress of Scientific Management, 1959), s. 1.

4 — Devamlı çalışma söz konusudur, denilmektedir (14).

Kısaca, büyüklüğün bir düşünce meselesi olduğunu söyleyebiliriz. Fizikî ve malî ölçülerin dışında esas büyüklüğü tayin eden belirli bir düşünüş tarzıdır. Buna rağmen yukarıda üzerinde durduğumuz tanımlar konuyu incelemede, buna ilişkin problem ve ihtiyaçları ortaya koymada tatminkâr birer ölçü olarak alınabilir. Bu sebepten yukarıda belirtilen ölçüler incelememizde temel olarak alınacaktır. Pek küçük veya minik kuruluşların büyük problemleriyle konuyu karıştırmamak için, belirli büyüklüğe erişmiş olan işletmeler incelenecektir.

2. KÜÇÜK İŞLETME KAVRAMINA İLİŞKİN TERİMLER

Kavramlara açıklık kazandırmak için, küçük işletmelerle ilgili ev sanayii, küçük sanayi ve el sanatları gibi terimlerin tanımını vermek yerinde olur. Birleşmiş Milletler Küçük Sanayi Komitesi, cideki bilgileri karşılaştırabilmek için sanayi kollarını belirli ölçülere göre sınıflandırmak ve tanımlamak gereği üzerinde durmuştur. Üye ülkeler tarafından benimsenmesi istenen tanımlar şunlardır (15) :

«Ev sanayii, ailede bulunanların tamamı veya çoğunluğu tarafından esas veya yardımcı iş olarak yapılır».

«Küçük sanayi, genellikle ücretli işçi çalıştırır. Makine gücünün kullanılmadığı durumlarda herhangi bir birimde elli işçiden fazla bulunmaz. Makineden yararlanıldığında bu sayı yirmi işçiyi geçmez».

«El sanatları sanayii, mamulleri artistik özellik taşıyan ve yapımları maharet ve sanatı gerektiren ev veya küçük sanayidir».

Beş Yıllık Kalkınma Planında el sanatları «Tüketim maddeleri, süs ve hediyelik eşya yapan, işçileri ailedeki kişilerle bazı durumlarda çok sayıda çıraklar olan, makine ve sermayeden çok, el

(14) Devlet Planlama Teşkilâtı, *Kalkınma Planı, İkinci Beş Yıl, (1968-1972)* (Ankara : DPT, 1967), s. 541.

(15) United Nations, *Small Industry Bulletin for Asia and the Far East*, No. 3 (New York : United Nations Publications, 1964), s. 1. Ayrıca bu konuda bkz. : Güngör Uras, *Türkiye'de Küçük Sanayi ve El Sanatları* (Ankara : DPT, 1969), s. 11-17, (teksir).

emeğinin geçtiği ve sahibinin üretime doğrudan doğruya katıldığı sanat koludur.» diye tanımlamaktadır. Bu tanım, yukarda verdiğimiz tanıma uymaktadır. Kalkınma Planında küçük sanayie ilişkin tanımı daha önce vermiştik ⁽¹⁶⁾.

Başka bir kaynakta da «küçük sanayi» terimi, sınırlı imalâta bulunan nispeten küçük kuruluşlar için kullanılmıştır. Nispeten küçük sözü, 100'den az işçi çalıştıran kuruluşları kapsamaktadır. Küçük ve büyük arasındaki ayırımı daha ziyade küçük sanayi fonksiyonel özellikleri üzerinde durulmuştur. Verdikleri tanım küçük fabrikaları ve imalâthaneleri (kuruluşları oldukça eski modern işletmeleri, el ve makine ile yapılan imalâtı ve benzerlerini) kapsamaktadır. Sanayide büyüklük çeşitli biçimlerde boy edilebilir. Ancak hepsi de genel ve açık olmaktan uzak olacaktır. Çevrenin de bunda etkisi vardır. Bir yerde küçük görülen bir torna atölyesi başka bir yerde büyük sayılabilir. Küçük bir demir-çelik fabrikası iç çamaşırı imal eden büyük bir tesisten çok daha büyük olabilir ⁽¹⁷⁾.

Stanford Araştırma Enstitüsünün, Uluslararası Kalkınma Merkezi, küçük sanayi kalkınması konusunda 78 ülkeyi içine alan bir araştırma yapmıştır. Bu araştırmada sıralanan özellikler ile yukarda belirtilen fonksiyonel farklar birbirine çok benzemektedir. Bu araştırmada küçük sanayi kuruluşlarının ortak özellikleri daha önce küçük işletmeler için söylediğimiz özelliklere uymakta ve yönetimde çok az bir uzmanlaşmaya gidilmesinden, çevreyle yakın ilişkilerden, sermaye piyasasından yararlanma zorluğundan,

(16) Kalkınma Planı, Birinci Beş Yıl, s. 359. El sanatlarına ilişkin tanımdan sonra bazı ayrıntılar üzerinde de durulmakta ve «küçük sanatlar ve el sanatlarının kuruluş yerleri köylülere kadar inmekte ve çalışma çok zaman sahibinin evinde yapılmaktadır. Sermaye ve kredi imkânları yok denecek kadar azdır. Üretimleri genellikle sipariş üzerinedir. Stok imkânları sınırlıdır. Teknik bilgileri çok kere geleneksel bilgi ve görgüye dayanmaktadır.» denilmektedir. Kalkınma Planı, İkinci Beş Yıl, s. 544. El sanatları terimi, daha açık ve kesin bir şekilde tanımlanmaktadır: «El sanatları, genel anlamda, bir ustanın, başlı başına kendi sorumluluğu altında, ister evinde veya atölyesinde ister seyyar bir şekilde, ya yalnız başına veya ailesi efradından olan veya olamayan kalfa ve çıraklarla birlikte, herhangi bir sanatı, piyasa için el emeği ve ihtisas kullanarak yapması veya kendi meslekî sorumluluk ve idaresi altında yaptırmasıdır. Küçük sanatlar ile cv ve köy sanatlarının el sanatları deyimi içinde toplandığı kabul edilmektedir».

(17) Staley-Morse, s. 2-3.

belirli bir mamul piyasasında üstün bir durumda olmadıklarından söz edilmektedir (18).

3. SANAYİ KELİMESİNİN KULLANILIŞI

Küçük işletmelerle ilgili incelemelerde «sanayi» kelimesinin değişik anlamlarda kullanılışı karışıklığa yol açmaktadır. Osmanlıca-Türkçe sözlüklerde sanayi kelimesi «sanatlar, zanaatlar, endüstri» olarak tanımlanıyor (19). Türk Dil Kurumu'nun sözlüğünde de «hammadeleri yapılabir hale sokmak için uygulanan eylemlerin ve bu eylemleri uygulamak için kullanılan araçların topu» deniliyor. Yine aynı sözlükte sanayi ile eş anlamlı kabul edilen «endüstri» terimi, «hammadeleri yapılabir eşya haline getiren iş ve etkinliğin bütünü diye tanımlanıyor (20). Her iki tanım da bugünkü uygulamada görülen karışıklığı önleyecek nitelikte bulunmamaktadır. İngilizce Oxford sözlüğünde yukarıda belirtilen eksiklik giderilmiş «sanayi» kelimesinin iki anlamı da belirtilerek «malların üretimi; insan emeğiyle değer yaratmak; (özellikle) mamul mal yapımı (ticaret ve dağıtımın aksi olarak); belirli bir ticaret ve imalât dalı» denmiştir (21). Aynı şekilde Webster sözlüğünde de sanayi «herhangi bir ticaret, iş, üretim veya imalât dalı, kâğıt sanayii, film sanayii gibi; tarımın dışında üretimde bulunan işletmeler» diye tanımlanmıştır (22). Black Hukuk Sözlüğünde de sanayi, «geçimini temin veya kâr amacıyla işlenen herhangi bir sanat, meslek veya iş kolu veya bölümü; özellikle, fazla miktarda iş gücü ve kapital kullanan iş kolu» diye tanımlanıyor.

Suat Keskinoğlu, «Endüstri İşletme Ekonomisi Bilgisi» adlı kitabında endüstri kavramı hakkında W. Kalweram'dan naklen şu hususları ifade etmiştir (23) :

- (18) R. Donald Liggett, *Small Industry Development Organizations* (Illinois : The Free Press, 1959), s. VI.
- (19) Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Okul ve Yazışma Sözlüğü* (Ankara : Doğu Matbaası, 1964).
- (20) M. Ali Ağatay, (hazırlayan), *Türkçe Sözlük* (Ankara : Türk Dil Kurumu, 1966).
- (21) Hornby, A. S. ve öbürleri, *The Advanced Learner's Dictionary of Current English* (London : Oxford University Press, 1958).
- (22) *Webster's New World Dictionary* (Cleveland : The World Publishing Co., 1966).
- (23) Keskinoğlu, *Endüstri İşletme Ekonomisi Bilgisi* (W. Kalweram'ın age. inden naklen, s. 3), s. 5.

«Endüstri, istihsal ekonomisinin en esaslı kısımlarından birini teşkil eder. İstihsal yeni bir şey meydana getirmek demek olduğuna göre edebiyat ve sanat eserleri de, geniş anlamda alınınca, bu kavrama dahil sayılırsa da terim genellikle iktisadî anlamda kullanılır. İktisadî anlamıyla istihsal denilince : maddî bir mevcudiyete sahip olan eşya ile kuvvetlerin tabiatından çıkarılması veya devamlı kullanılmaya veya istihlâke yarayan çeşitli malların imal edilmesi anlaşılır. İstihsalda bulunulmakla yeni maddeler meydana çıkarılır veya çeşitli maddeler arasında yeni münasebetler kurulur veyahut da mevcut eşyanın şekilleri veya terkipler değiştirilir.

Endüstri kavramı istihsal kavramına nazaran daha dar bir anlam taşır. Endüstri daha ziyade büyük işletmelerde makineler kullanılarak ve mekanik ve kimyevî usullerle ber takım maddelerden yeni mamuller meydana getirilmesi demektir».

Selâhattin Tuncer bir makalesinde sanayi sayımlarının konuları bakımından ikiye ayrılabileceğini ileri sürerek :

- a. Dar sanayi sayımları, sadece fabrika, imalâthane ve atölye gibi sınaî faaliyeti kapsamaya çalışır.
- b. Geniş sanayi sayımları ise «işyeri» sayımı olup sanayiden başka ticaret, ulaştırma, banka, sigorta şirketleri, otellilik, inşaat vb. yerleri kapsar (24).

demektedir.

Görüldüğü gibi sanayi kelimesinin iki anlamı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi «imalât»tır, ikincisi ise «iş kolu»dur. Yani «imalât sanayii» yerine yalnızca «sanayi» kelimesinin kullanıldığını sık sık görmekteyiz. Kalkınma Planında «sanayi» kelimesi her iki anlamda da kullanılmıştır. Biz gereken yerlerde açıklamalar yaparak yanlış anlamaya meydan vermemeye çalışacağız.

4. TÜRKİYE İÇİN UYGULANABİLECEK ÖLÇÜLER

İşletmelerin büyüklüklerine göre birkaç şekilde sınıflanabileceğini ve her çeşit işletmenin inceleme kapsamına alındığı durumlarda, işletmelerin büyüklüğü ile ilgili sınıfların az olmasının ter-

(24) Selâhattin Tuncer, «1959 Sanayi Sayımı Sonuçları,» içinde : 1962 Sanayi Kongresi, (Ankara : Makine Mühendisleri Odası, 1964), s. 163-164.

cih edildiğini daha önce görmüştük. Bunun sebebi çeşitli büyüklükteki işletmeleri birbirinden ayıracak ölçülerin tesbitindeki zorluk ve değişik iş kollarında farklı ölçülerin uygulanmasıdır. Bu yüzden pek çok ülkede ikili bir ayırma (büyük ve küçük işletmeler) yer verilmektedir.

Her ülkenin iktisadî yapısı öteki ülkelerden farklıdır. Bir ülkenin iktisadî bakımdan kalkınmış veya geri kalmış olması, kalkınma hızı, hangi sanayi kollarına önem verdiği, işletme büyüklüğünü tayinde alınacak ölçülerin sınırını çizmede zorluklar ortaya çıkarmaktadır. Türkiye'de son yirmi yılda meydana gelen iktisadî gelişme, bundan yirmi yıl önce büyük ve küçük işletmeleri ayırmada uygun görülen 10 işçi veya 10 beygir gücü kıstaslarını bugün yetersiz bir duruma düşürmüştür (1927 sanayi sayımında ise 4 ve daha az işçi çalıştıran işletmeler küçük sayılmıştı) (25). Türkiye'de işletme büyüklüklerindeki gelişmeleri izleyecek sağlam kaynakları bulmak oldukça zordur. Her ne kadar ülkemizde XX. yüzyılın başından beri çeşitli yıllarda (1915, 1927, 1950, 1964 gibi) sanayi sayımları yapılmışsa da bu sayımlar arasında metot ve tasnif yönünden büyük farklar vardır. Hatta bu sayımlardan bir kısmının bilimsel metotlar kullanılarak yapılmadığı da bilinen gerçeklerdendir. Ortak bir metot benimsenmediği için, bu istatistikler arasında sıhhatli bir karşılaştırma da yapılamamaktadır (26). Bunlar içinde en ciddi olanı 1964 Sanayi ve İşyerleri sayımıdır. Bu sayımda, imalât, ticaret, hizmet, ulaştırma ve haberleşme sektörlerinde istihdam, ücretler, çevirici kuvvet, enerji, yatırım gibi konularda bilgi toplanmıştır. 1964 sayımında 10 ve daha fazla kimsenin çalıştığı işyerleri büyük işyeri olarak alınmıştır.

Belirli büyüklüğün altında kalan işletmeleri küçük olarak nitelendirebilmemiz için kantitatif ölçülerin tayin edilmesi gerekir. Şüphesiz bu kantitatif ölçülerin tayininde, yöneticilerle çalışanların ilişkisi gibi kalitatif hususlar da dikkate alınmalıdır. Kantitatif ölçüler arasında, bir önceki bölümde belirttiğimiz gibi çalıştırılan iş-

(25) Bu konuda bkz. : Amiran Kurtkan, «Küçük Sanayiın Tarifi ve İktisadî Ehemmiyeti» *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XXI, S. 1-4 (Ekim 1959 - Temmuz 1960), s. 301-303; Devlet İstatistik Enstitüsü, *1927 Sanayi Sayımı* (Ankara : DİE, 1969); Devlet İstatistik Enstitüsü, *1968 Türkiye İstatistik Yıllığı* (Ankara : DİE, 1969), s. 200.

(26) Halûk Cillov, «Türkiye'de Sanayi İstatistikleri,» *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XVI, S. 1-4 (Ekim 1954 - Temmuz 1955), s. 176-196.

çi sayısı, ödenen ücretler, sermaye miktarı, toplam satışlar sayılabilir. Büyüklüğü sadece bir ölçüye göre tespit etmenin sakıncalarını bir dereceye kadar ortadan kaldırmak için, ikinci bir ölçünün karşılaştırma için alınması yerinde olur.

1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımına göre imalât, ticaret, ulaştırma-haberleşme ve hizmet dallarında 380.539 işyeri bulunmaktadır. (Tablo I). İmalât ve ticaret sektörü toplam işyerleri içinde yüzde 80'den fazla bir paya sahiptir. İşyerlerinin yüzde 93'ü 1-4 işçi çalıştırmaktadır. 50'den fazla işçi çalıştıran işyerlerinin sayısı ise 1017'dir (yaklaşık olarak binde 35).

İmalât sanayiinde, 20-49 işçi çalıştıran 966; 50'den fazla işçi çalıştıran 853 işyeri bulunmaktadır. Birçok kaynaklarda belirtildiği gibi imalât sanayiinde işçi sayısı kıstas olarak alındığında, büyük imalât işyerlerinden küçük işyerlerini ayıran ölçü oldukça yüksek tutulmaktadır. İmalât sanayiinde bir işyerinin büyük sayılması için işçi sayısının 50'nin üzerinde olması yerinde olur. Ancak bu sayıların üzerinde kalan işletmelerde yöneticilerle astlar arasında kesin bir fark ortaya çıkar, modern yönetim metodlarının uygulanması mümkün olur. İmalât sanayiinde çalışanların aldıkları yıllık maaş ve ücretler de yukarıda yaptığımız 50 işçi ayırımını destekler yöndedir. 20-49 işçi çalıştıran işyerlerinde ödenen yıllık ücret ve maaşların işyerleri sayısına göre ortalaması 219.509 liradır. 50 ve daha fazla işçi çalıştıran işyerlerinde ise bu miktar 2.195.097 liraya yükselmektedir (Tablo II).

Ticaret işyerlerinde, 20-49 işçi çalıştıran 269 işyeri, 50'den fazla işçi çalıştıran 106 işyeri bulunmaktadır. 20'den az işçi çalıştıran işyerlerinin sayısında ani bir yükselme olmaktadır. Aynı durum ulaştırma-ticaret ve hizmet işletmelerinde de görülmektedir. Bu üç sektörde 20 ve daha fazla işçi çalıştıran işyerlerini büyük olarak kabul edebiliriz. Bu ölçüye göre ticaret sektöründe 375, ulaştırma ve haberleşme sektöründe 85, hizmet sektöründe 199 büyük işyeri bulunmaktadır (Tablo I). Ticaret sektöründe her bir işyerine düşen yıllık satışlar 20-49 işçi çalıştıran işyerlerinde 725.584 lira ve 50'den fazla işçi çalıştıran işyerlerinde 2.101.250 liradır. Ulaştırma-haberleşme ve hizmet sektörlerinde ise 20 ve daha fazla işçi çalıştıran işyerlerine düşen ortalama yıllık gelirler, ulaştırma-haberleşme sektöründe 1.500.000 liranın, hizmet sektöründe 500.000 liranın üzerindedir (Tablo II).

Yukarda söylediğimiz hususları şu şekilde sonuca bağlayabiliriz:

- İmalât sektörü : 50 ve daha fazla işçi çalıştıran veya 2.000.000 liradan fazla yıllık maaş ve ücret ödeyen işyerleri büyük işletmelerdir.
- Ticaret ve hizmet sektörü : 20 ve daha fazla işçi çalıştıran veya 500.000 liradan fazla yıllık gelir veya satış olan işyerleri büyük işletmelerdir.
- Ulaştırma ve haberleşme sektörü : 20 ve daha fazla işçi çalıştıran veya 1.500.000 liradan fazla yıllık geliri olan işyerleri büyük işletmelerdir.

Küçük işletmelerle büyük işletmeleri ayıracak sınırı çizdikten sonra akla küçük işletmelerin alt sınırı çizilemez mi diye bir soru gelebilir. Böyle bir sınırlama yapmak gerekirse de bu yazının sınırlarını genişletmemek için bu yola gidilmemiştir.

Çeşitli ülkelerde mevcut şartlara göre sınırlar tayin edilir. Özellikle kalkınan ülkelerde bu sınırların tespitinde geç kalınmakta ve bu durum birçok problemler ortaya çıkarmaktadır. Örneğin, Türkiye Halk Bankası küçük sanat erbabına yardım etmek için kurulmuştur. Bugün, banka bir yandan küçük sanatkâr ve esnafa birkaç bin liralık kredi verirken, öbür yandan proje kredisi adı altında sanayicilere milyonun üzerinde kredi açabilmektedir. Banka birbirinden çok farklı gruplarla ilişki kurunca teşkilâtını hangi yönde geliştireceği hakkında bir karar verememektedir. Hangi malî kurumun, hangi tür ve hangi büyüklükteki işletmelere kredi açacağı kesinlikle belirlenmelidir. Örneğin, Türkiye Sınâî Kalkınma Bankasının kuruluş amacı ile Türkiye Halk Bankasının kuruluş amacı farklıdır. Bu kuruluşlar faaliyetlerini, günün şartlarını da dikkate alarak belirli bir yönde geliştirmek zorundadırlar. Devlet Planlama Teşkilâtının bir raporunda da küçük ve büyük işletmeler arasındaki sınırın çizilmesi ihtiyacının uzun zamandır hissedildiği belirtilmektedir (27). İlgili devlet dairelerinin ve bu dairelere bağlı örgütlerin işletme büyüklüğünü tespitite kullanılabilecek ölçüleri tayin etmeleri gerekir.

(27) Uras, s. 10.

Bin T.L.

<i>Sektörler ve İşyeri Büyüküğü</i>	<i>İmalât</i>		<i>Ticaret</i>	
	<i>İşyeri Sayısı</i>	<i>Yıllık Maaş ve Ücretler Toplamı</i>	<i>İşyeri Sayısı</i>	<i>Yıllık Satışlar</i>
1 - 4 kişi	147.675	195.076	148.259	20.169.561
5 - 9 kişi	9.391	117.998	4.763	7.205.720
10 - 19 kişi	1.702	84.772	870	3.006.428
20 - 49 kişi	966	145.589	269	1.951.822
50 + kişi	853	1.872.418	106	2.227.326
Bilinmeyen	184	827	—	—
Toplam	160.771	2.416.680	154.267	34.560.857

<i>Ulaştırma ve Haberleşme</i>		<i>Hizmet</i>		<i>Toplam İşyerleri</i>
<i>İşyeri Sayısı</i>	<i>Yıllık Toplam Gelirler</i>	<i>İşyeri Sayısı</i>	<i>İş ve Hizmetlerden Sağlanan Yıllık Gelir</i>	
1.905	258.061	57.262	905.325	355.101
574	226.941	4.800	427.123	19.528
128	75.898	598	167.754	3.298
52	93.903	174	99.034	1.461
33	2.256.783	25	76.693	1.017
—	—	—	—	184
2.692	2.911.586	62.859	1.675.929	380.589

Tablo I : Sanayi kollarındaki işyeri sayısı ve yıllık maaş, ücret, satış ve gelir toplamları.

Kaynak : 1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı istatistiklerinden yararlanılarak düzenlenmiştir.

T. L.

<i>Sektörler ve İşyeri Büyüklüğü</i>	<i>İmalât</i>	<i>Ticaret</i>	<i>Ulaştır. ve Haberleşme</i>	<i>Hizmet</i>
	<i>Her Bir İşyerine Düşen Yıllık Maaşlar ve Ücretler</i>	<i>Her Bir İşyerine Düşen Yıllık Satışlar</i>	<i>Her Bir İşyerine Düşen Yıllık Gelir</i>	<i>Her Bir İşyerine Düşen Yıllık Gelir</i>
1 - 4 kişi	1.320	13.604	135.465	15.810
5 - 9 kişi	12.565	151.285	395.367	88.983
10 - 19 kişi	49.807	345.566	592.953	280.525
20 - 49 kişi	219.509	725.584	1.805.826	569.160
50 + kişi	2.195.097	2.101.250	68.387.360	3.067.720

Tablo II : Her bir işyerine düşen ücret, satış, ve gelir tutarları.

Kaynak : Tablo I'den yararlanılarak düzenlenmiştir.